

**Ateizmus, deizmus, nonkonformizmus, és királyi fejvesztés a 18.
század végi brit karikatúrákon**

Jelige: „Isten óvja a királyt”

2024. 02. 01.

Köszönetnyilvánítás	1
Bevezetés.....	2
A karikatúra terminusa	2
Karikatúrák Nagy-Britanniában és a médium közönsége	3
Témaválasztás és Historiográfia.....	5
Hipotézis.....	8
A karikatúrák vizsgálata (1790-1794).....	9
1790	10
1. <i>ábra</i> :	10
2. <i>ábra</i>	12
3. <i>ábra</i>	15
4. <i>ábra</i>	16
1791	19
5. <i>ábra</i>	19
6. <i>ábra</i>	21
7. <i>ábra</i>	22
8. <i>ábra</i>	23
1792	24
9. <i>ábra</i>	24
10. <i>ábra</i>	25
11. <i>ábra</i>	26
12. <i>ábra</i>	26
1793	28
13. <i>ábra</i>	28
14. <i>ábra</i>	29
15. <i>ábra</i>	30
16. <i>ábra</i>	31
17. <i>ábra</i>	32
1794	33
18. <i>ábra</i>	33
19. <i>ábra</i>	34
Konklúzió.....	36
Források.....	38

Felhasznált irodalom	38
Internetes hivatkozások	42

Köszönetnyilvánítás

Szeretném dolgozatom legelején megköszönni Tamara L. Huntnek, Todd Porterfieldnek, Martin Fitzpatricknak és Sophie Thomasnak, hogy műveik rendelkezésemre bocsátásával - illetve Todd Porterfield a tanácsaival is - hozzájárultak az általam folytatott kutatás eredményességéhez. Legfőképp azonban Diana Donaldnak szeretnék köszönetet mondani, aki amellet, hogy felajánlotta nagysikerű művének elküldését, megadta azokat az alapvető szakirodalmakat - M. Dorothy George és Friedrich Stephens által készített katalógusok -, amelyek nélkül a kutatásomat elkezdni sem tudtam volna.

Bevezetés

A karikatúra terminusa

A *karikatúra* szó hallatán legtöbbünknek talán egy személyt kifigurázó gúnyrajz jut eszébe. Dolgozatom elején mindazonáltal egyértelművé kívánom tenni, hogy én nem tágabb értelemben fogom alkalmazni a karikatúra terminust: „Tágabb értelemben mindenféle szatirikus zenei és képzőművészeti alkotás (festmény, szobor is) karikatúra, s *irodalmi karikatúrának* szokás nevezni a vicc terjedelmét meghaladó, de rövidebb szépirodalmi szatírákat is, valamint a hasonló jellegű műrészesleteket.”¹ Tehát, nem pusztán a képi ábrázolások területén beszélhetünk karikatúrákról, azonban dolgozatomban kizárólag vizuális/grafikus karikatúrákat szándékozok megvizsgálni.

A *karikatúra* szó a 16. század végén keletkezett, és a bolognai művészek körében használták először (Annibale és Agostino Carracci társaságában), ahol a *portré-karikatúrák* leírására alkalmazták. Az eredeti olasz szó, amelyből a karikatúra kifejezés keletkezett, az olasz *carico* volt: jelentése „tölteni”, vagy „eltúlozni”.² A karikatúra szó alatt értett alkotásokon nagy hangsúlyt helyeztek egy adott személy bizonyos tulajdonságaira, és ezeket a jellemvonásokat el is túlozták.³ Fontos megemlíteni, hogy régebbi korokban is találkozhatunk az állati és emberi alakok groteszk ábrázolásával (pl. Leonardo da Vinci fejtanulmányai kapcsán), azonban ezek mégsem tekinthetők a mai értelemben vett karikatúráknak. William Hogarth és Goya korában (18. század első fele, illetve közepe) kezdett azzá válni a karikatúra, amit manapság is értünk alatta.⁴ Napjainkig vita tárgyát képezi annak a fejlődési folyamatnak a problémaköre, ahogyan egyszerű portré-karikatúrából kialakult a ma is ismert karikatúra, az imént említett kérdéskört azonban – helyszűke illetve relevancia okán – nem fogom dolgozatomban tárgyalni. Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy az általam vizsgált időszakban - a már említett Frederick Stevens és M. Dorothy George által készített nyomtat és rajz katalógusok alapján - kétfajta karikatúrát különböztethetünk meg: társadalmi és politikai.⁵ Dolgozatomban kizárólag politikai karikatúrákat szándékozok elemezni.

John Moores 2011-es *Representations of France and the French in English Satirical Print, 1740-1832* című művében a karikatúra műfajára vonatkozó szerteágazó problematika - pl. terminológia, a nyomatok közönsége, elterjedése, árai - szakirodalmának nívós kritikai összefoglalását adja. Ebből kifolyólag a bevezetőben, illetve historiográfiámban és néhány karikatúra vizsgálatánál is nagy hangsúlyt kapnak Moores megállapításai. Moores görcső alá veszi magának a karikatúra szónak a történészek által bevett használatát, és az angol *caricature*, *cartoon*, *satirical print*, *political print* terminusokról úgy nyilatkozik, hogy sokan alkalmazzák ezeket felváltva (vagy akár csak az egyiket) szinonimaként.⁶ Dolgozatomban a már említett karikatúra (*caricature*) mellett a *nyomtat (print)*⁷ kifejezést, illetve ezeken kívül még a *képi forrás* terminust fogom alkalmazni.

¹ KAMC-LANE 1979, 65.

² CUNO1988, 15.

³ Uo.

⁴ ZÁDOR-GENTHON 1966, 566.

⁵ GEORGE 1938, 7.

⁶ MOORES 2011, 10.

⁷ Az egyszerűség kedvéért nem a *politikai nyomtat (political print)* kifejezést használnám, hanem csak a „nyomtat” terminust.

Karikatúrák Nagy-Britanniában és a médium közönsége

Nagy-Britanniába az első karikatúrákat Itáliába látogató brit utazók hozták be - főképp Pier Leone Ghezzi (1674-1755) munkáival találkoztak - a 18. század első felében, és így kezdődött a karikatúra meghonosodása a szigetországban.⁸ Fontos megemlíteni, hogy a politikai karikatúra műfaja George Townsheidnek köszönhető a szigetországban „aki az 1750-es években azt, ami korábban egy elitista, és zárt ajtók mögötti gyakorlat volt”, immár politikai nyomtatokban alkalmazta, végül pedig „az 1780-as évekre olvasztották magukba a grafikus szatirikus nyomtatok a karikatúrát”.⁹ Nagy-Britannia területén körülbelül 1780-as évektől az 1820-as évtizedig a brit vizuális/grafikus karikatúrák *Aranykora*¹⁰ elnevezésű időszakról beszélhetünk.¹¹ Az *Aranykor* kronologikus határainak kérdéskörében a korszak karikatúráival foglalkozó történészek, illetve művészettörténészek többsége egyetért a fentebb írt megállapítással, viszont, egyes tudósok eltérnek a többség véleményétől, például Todd Porterfield, aki az 1750-től az 1830-as évekig tartó korszakként határozta meg az *Aranykort*.¹²

Röviden szólni kívánok még arról, hogy miként és kik fértek hozzá ezekhez a grafikus karikatúrákhoz, és mennyi volt egy ilyen nyomtat ára. A legtöbb ember számára ezek a karikatúrák elérhetetlenek voltak a 18. század második felében (1800-ra pedig megduplázódott az áruk), azonban voltak a hozzáférésnek alternatív lehetőségei is. Így például Londonban Samuel William Fores metszetárustól az 1790-es években lehetett bérelni nyomtatokat, illetve rendeztek kiállításokat is, ahol olcsóbban lehetett megtekinteni ezeket a műveket; viszont ezeknek az ára még így is meghaladta a legtöbb korabeli egyén anyagi potenciálját.¹³ Idővel azonban megjelentek az ingyenes kiállítások is, ahol már tömegek gyülekeztek, hogy lássák a nyomtatokat,¹⁴ illetve a nyomdákban is (ahol a karikatúrák készültek) kiállították egyes alkotásokat, amelyeket bárki megcsodálhatott.¹⁵

Vita tárgyát képezi a kutatók körében annak kérdése, hogy az egyszerű emberek mennyire értették ezeket a nyomtatokat. H.T. Dickinson, és Nicholson egyetértettek abban, hogy ezeket az alsóbb műveltségű emberek nem voltak képesek értelmezni, azonban Tamara L. Hunt ezt vitatta: szerinte ugyanis már az alsóbb néprétegek körében is növekedett a műveltek aránya, illetve a karikatúrákon elég egyszerű szimbólumokat használtak, amelyek által első ránézésre azok érthetővé váltak az egyszerű emberek számára is.¹⁶

A közönség kérdésének értelmezéséhez (a nagyobb tömegek számára történő közvetlen hozzáférés korlátjainak megértéséhez) elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk a nyomtatok áraival, illetve a 18. századi angol pénzhasználatban alkalmazott átváltásokkal. Egy angol fontot 20 shillingre (s) lehetett átváltani, egy shillinget pedig 12 pennyre (d).¹⁷ A 18.

⁸ TAYLOR DF 2017, 3.

⁹ Uo.

¹⁰ „GOLDEN AGE”

¹¹ HOWE 2019, 2.

¹² Uo.

¹³ MOORES 2011, 16-17.

¹⁴ MOORES 2011, 17.

¹⁵ LAHIKAINEN 2022, 12.

¹⁶ ID. MOORES 2011, 18-19.

¹⁷ MUNCK 2019, 22.

század végén a nem fikciós könyvek ára 3 shilling és 1 font között ingadozott Londonban.¹⁸ A 18. században a nyomatok ára, bár változhatott, alapvetően 6 penny volt egy egyszínű darab esetében, és 1 shillingbe kerültek a színes darabok, azonban - amint már említettem - 1800-ra megduplázódtak az árak: 1 shilling volt egy színtelen és 2 shilling egy színezett példány.¹⁹ Viszonyításképpen: a bérek tekintetében egy szakmunkás - Adam Smith becslése szerint - a 18. század második felében csak évi 37 fontot keresett,²⁰ ami tehát 740 schillinget tett ki. Ez pedig mutatja, hogy a karikatúra vásárlása a gazdagabb rétegek kiváltsága volt.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MOORES 2011, 16.

²⁰ MUNCK 2019, 22.

Témaválasztás és Historiográfia

800 és 1000 közé tehető azon karikatúrák száma, amelyeket megvizsgáltam a kutatásom során. Minden egyes karikatúra a francia forradalom idején (1789-1799) készült Nagy-Britanniában. A két forrásgyűjtemény, ahonnan az összes általam elemezni kívánt karikatúra származik, M. Dorothy George: *Catalogue of prints and drawings in the British Museum: Division I. Political and personal satires* (vol. 6-7.) című összeállítása, amelyek közül a hatodik kötetet 1938-ban, a hetediket pedig 1942-ben publikálták. Az itt található karikatúrák és a szakirodalom áttanulmányozása nyomán rajzolódott ki bennem, hogy a téma feldolgozottságából kifolyólag a címben megfogalmazott területen lehet új eredményeket felmutatni. A vizsgálat kronológiai határai a következők: kezdete a *Test Act*²¹ hatályon kívül helyezését célzó kampány, amely akció célja a disszidentek²² számára hátrányt okozó jogszabályok eltörlése volt, és amely kísérlet 1790. március hónapjában megghiúsult;²³ végpontját pedig Robespierre bukása képezi (1794). Robespierre (illetve vele együtt a jakobinusok) voltak XVI. Lajos francia király kivégzésének fő támogatói, ezért a bukásuk idejét gondoltam záró határnak. Viszont fontos megemlítenem, hogy legfőképp csak a terjedelmi szabályok miatt vizsgáltam részletekbe menően csak öt év (1790-1794) nyomatait.

A témában az első fontos feldolgozás Ronald Paulson 1983-ban publikált műve, a *Representation of Revolution, 1789-1820*. A szerző James Gillray karikaturista személyét emeli ki, aki kezdetben rokonszenvezett a forradalommal, sok más brittel együtt.²⁴ A művész (és mások) hozzáállásában azonban jelentős fordulat állt be XVI. Lajos 1791-es sikertelen szökését követően. Sőt, fontos, hogy ekkortájt (1791) kezdett egyfajta társadalmi aggodalom is kialakulni mind a brit, mind a francia királyi család iránt Nagy-Britanniában: ugyanis az aktuális uralkodók kivégzése már megjelent egyes nyomatokon.²⁵ Erre a félelemre egyébként I. Károly kivégzésének negatív tapasztalatai tökéletes alapot szolgáltatottak.²⁶

Paulson az 1988-ban, James Cuno szerkesztésében megjelent *French Caricature and the French Revolution, 1789-1799* című műben is írt egy fejezetet, *The Severed Head: The Impact of French Revolutionary Caricatures on England* címmel. Ebben megemlíti, hogy az egyik legnagyobb félelem a forradalom idején készült brit képi forrásokon a lefejezés volt, és a guillotine, valamint a levágott fejek motívuma nemcsak Napóleon idején, hanem még a posztforradalmi karikatúrákon is megjelent.²⁷ Egyes nyomatokon már 1791-ben megjelenik a király kivégzésének próféciája, viszont, nem Franciaországot, hanem Nagy-Britanniára vonatkoztatva; azaz, hogy III. György brit uralkodóra is hasonló sors várna, mint annak idején I. Károlyra, amennyiben a franciákkal szimpatizálók győznének.²⁸ Mindemellett leszögezi a szerző, hogy a francia király kivégzése vízváltást volt, és a forradalom borzalmainak következtében a brit király igen pozitív képen jelenik meg ettől kezdve a karikatúrákon.²⁹

²¹ *Test Act*: Azokat a törvényeket (1661, 1673) értjük alatta, amely a katolikusokon kívül a disszidenteket is kizárta az állami és katonai hivatalok viseléséből. WALKER 2010, 6-7.

²² Disszident: Olyan protestáns személy, aki az Anglikán Egyház alapvető tanait elveti.

²³ WALKER 2010, 54.

²⁴ PAULSON 1983, 183.

²⁵ PAULSON 1983, 191., 193.

²⁶ PAULSON 1983, 193.

²⁷ PAULSON 1988, 58-59.

²⁸ PAULSON 1988, 61.

²⁹ PAULSON 1988, 63.

Martin Fitzpatrick az 1990-ben kiadott, John G. McEvoy által szerkesztett *Motion Towards Perfection: The Achievement of Joseph Priestley* című műben írt egy fejezetet *Priestley Caricatured* cím alatt. Fitzpatrick megállapítja, hogy Joseph Priestley³⁰ és disszenter követőit a karikaturisták a társadalomra káros egyénekként reprezentálták az általunk vizsgált periódus (1790-es évek) képi forrásain.³¹ Gyakran a köztársaságpártiság és az ateizmus vádját is megfogalmazták ellenük.³² Fontos megállapítása még a szerzőnek, hogy a disszenterekre akkor figyeltek fel leginkább a karikaturisták, amikor tevékenységük kiterjedt a politikai életre is. Így érthető, hogy a disszenterek miért szerepelnek gyakrabban az 1790-es évek folyamán készült nyomatokon, mint más időszakok karikatúráin.³³

John Richard Moores 2011-es írása, a *Representations of France and the French in English Satirical Prints, c. 1740-1832* szintén fontos mű számunkra. Moores az 1741-1832 közötti időszak brit karikatúráit elemzi abból a szempontból, hogy Franciaország és a francia nép miként jelenik meg e nyomatokon.³⁴ Ettől függetlenül található benne egy számunkra is releváns információ. A francia király bebörtönzése és kivégzése után következő időszakban III. György már jóval pozitívabb szereplőként jelenik meg a nyomatokon, mint előtte: ez nemcsak a Franciaországban történt események miatt volt így, hanem legfőképp a brit király iránti növekvő általános rokonszenv miatt, amit a francia király kivégzésének szörnyűsége csak felerősített.³⁵

A historiográfiában bemutatni kívánt művek közül, véleményem szerint, a legfontosabb Tamara L. Hunt *Defining John Bull* című műve, amely szakirodalomnak a *Dissenters, Levellers and Revolutionaries* elnevezésű fejezete érdemel különleges figyelmet. Fontos megállapítása Huntnak, hogy a *királygyilkos* címkét már a francia forradalom előtt is használták a disszenterekre.³⁶ Hunt megemlíti művében, hogy az általunk vizsgált időszakban három féle téma keveredett a karikatúrákon: Francia Köztársaság ideológiájának veszélye a brit belpolitikai stabilitásra, a disszenterek fenyegetése az államra és az Anglikán Egyházra, illetve a radikális reformerekre való gyanakvás az ő hitük és a társadalmi származásuk okán.³⁷ A *Test Act* hatályon kívül helyezése érdekében folytatott kampány egységes fellépésre készítette a disszentereket, akikre, úgy az államra, mint az anglikanizmusra, azaz a fennálló társadalmi rendre veszélyt jelentő csoportként tekintettek a képi forrásokon.³⁸

A historiográfiában érintett szakirodalmak vagy az anglikán egyház elvetésének ábrázolásáról értekeztek (Fitzpatrick, Hunt), vagy pedig a monarchiaellenesség reprezentációját vizsgálták a képi forrásokon (Paulson, Moores, Hunt). Hunt művében megjelent a királygyilkosság és a nonkonformizmus is, azonban nem érintette annak kérdését, hogy található-e esetleg összefüggés az Anglikán Egyháztól való elhajlás és a

³⁰ Priestley polihisztor volt a korabeli Nagy-Britanniában. Kezdetben az arianizmust vallotta magáénak, majd szentháromság-tagadóként ténykedett. A modern unitarizmus egyik megalapítójaként tartjuk számon. Számos művet publikált, amelyekben a vallási reformokat támogatta. FITZPATRICK 1990, 165.; TÖRÖK 1992, 299.; EARL 1938, 265.

³¹ FITZPATRICK 1990, 206.

³² Uo.

³³ FITZPATRICK 1990, 210.

³⁴ MOORES 2011, 1.

³⁵ MOORES 2011, 215-216.

³⁶ HUNT 2003, 69.

³⁷ HUNT 2003, 68.

³⁸ HUNT 2003, 76.

királygyilkosság ábrázolása között az általam vizsgált időszak (1790-es évek első fele) karikatúráin.

Hipotézis

Hipotézisem szerint, az Anglikán Egyházzal szembeni ellenséges viszonyulást megjelenítő karikatúrákon, automatikusan utaltak egy adott uralkodó kivégzésére, mint mellékhatásaként, az anglikanizmus elvetésének. Ennek oka, hogy Nagy-Britannia uralkodójának az isteni jogalap biztosította hatalma megkérdőjelezhetetlenségét, és amennyiben az anglikanizmus - vagy annak egyes tanai³⁹ - elvetendővé válik, akkor automatikusan az isteni jogalap is irrelevánssá válik. Kulcsfontosságú szót ejteni arról is, hogy a brit király volt az Anglikán Egyház feje, így kikövetkeztethető, hogy akik számára az anglikanizmus, vagy annak akár csak adott hitigazságai megvetendőek, azoknak az isteni jogalap is irrelevánssá válik.

³⁹ Ez alatt legfőképp az unitárius hitet értem. A karikatúrák vizsgálata során kitűnik, hogy főképp a Szentháromság-tagadók ellen alkottak nyomatokat.

A karikatúrák vizsgálata (1790-1794)

Az egyes karikatúrák elemzésének elején szólni kívánok röviden az adott karikatúra alkotójának, vagy kiadójának főbb jellemzőiről. Számos szakirodalom említi ugyanis egyes karikaturisták és a nyomatokat kiadók politikai álláspontját, így, az ott leírtakat beépítem dolgozatomba az adott képi forrás vizsgálata során. Ennek ellenére, elengedhetetlen utalni N. G. Howe nézetére, aki szerint nehéz megállapítani, hogy egy nyomat megrendelésre készült-e, vagy az alkotó a saját álláspontját fejezte ki.⁴⁰ Minthogy csekély mennyiségű írott forrás maradt fenn a karikaturistákról, ezért politikai szimpátiájukat csaknem lehetetlen biztosra megállapítani.⁴¹ Érdekesség a művészekkel kapcsolatban, hogy szorosan együttműködtek - szimbiózisban tevékenykedve - kiadóikkal.⁴² Fontos megemlíteni, hogy egyes karikaturisták nevéhez több általam vizsgált nyomat köthető. Ebből kifolyólag, nem szándékozom minden karikatúra elején szólni az alkotóról, amennyiben egy – előtte taglalt – nyomatnál már értekeztem róla.

Terjedelmi szabályok okán (maximális oldalszám), szükséges volt lekicsinyítenem a képi forrásokat, azonban, a British Museumból honlapján az összes karikatúra elérhető, így a forráshoz tartozó link segítségével megtekinthetők, illetve felnagyíthatók, tehát bárki megvizsgálhatja őket. Kulcsfontosságú megemlítenem, hogy az eredeti dolgozatomban minden ábra elemzését követően csak a következő oldalon kezdtem neki az elkövetkezendő képi forrás vizsgálatának. Viszont, szükséges volt ezen is változtatnom az oldalszám szabályozás okán, így néha két nyomat elemzését végzem egy oldalon.

⁴⁰ HOWE 2019, 11-12.

⁴¹ HOWE 2019, 12.

⁴² BAKER 2017, 98.

1790

1. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-1-7 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

Az elsőként általam elemezni kívánt karikatúra címe: *Látomás a Test Act hatályon kívül helyezéséről*. A karikatúra 1790. február 16-án készült,⁴³ és James Sayers (1748-1825) alkotása.⁴⁴ Sayers karikaturistaként és propagandistaként tevékenykedett a korabeli Londonban.⁴⁵ Alkotásaiban állhatatosan támogatta ifj. William Pittet,⁴⁶ és Charles James Fox⁴⁷ többször is elismerte, hogy Sayers több problémát okozott neki, mint a parlamenti viták,

⁴³ CLARK 2000, 416.

⁴⁴ BRYANT & HENEAGE 1994, 192; GEORGE 1938, 660.

⁴⁵ BRYANT & HENEAGE 1994, 192.

⁴⁶ Ifj. William Pitt (1759-1806) Nagy-Britannia miniszterelnöke volt 1789-től 1801-ig Nagy-Britanniában. KONTLER 1997, 316.; HAHNER 2021, 241.

⁴⁷ Charles James Fox (1749-1806) az ellenzék vezére szerepet töltött be Nagy-Britanniában az általunk vizsgált időszakban. Már a francia forradalom előtt is reformpárti politikusként tevékenykedett, illetve Fox indítványozta a Test Act hatályon kívül helyezését is a brit parlamentben. Mindezek mellett, a korabeli karikatúrákon gyakran ábrázolták, ugyanis már korán a karikaturisták egyik kedvelt célpontjává vált és az 1770-től 1806-ig terjedő időszakban több száz nyomat készült Foxról. KONTLER 1997, 313.; MEZEY-SZENTE 2003, 225.; PHILP 2014, 35.; FITZPATRICK 1999, 169. HOWE 2019, 36., 13-14.

vagy a sajtó-nyomtatványok.⁴⁸ Ifj. William Pitt ebből kifolyólag támogatta a karikaturistát: és örömmel ellátta kellő mennyiségű információval, amelyeket felhasználhatott alkotásaiban.⁴⁹

A karikatúrán Priestley, Richard Price⁵⁰ és Theophilus Lindsey⁵¹ elfoglaltak egy szószerket (balról jobbra ebben a sorrendben található).⁵²

Priestley baloldalt található, amint kinyújtott kézzel a Deizmus, Ateizmus, Szocializmus és Arianizmus lángjait fújja előre.⁵³ Ez a pusztító csapás egy keresztet hordozó angyalt talál el (aki rémulten nézz Priestley-re) és kirepül az ablakon, a háttérben pedig éppen egy templomtornyot rombolnak le.⁵⁴ Lindsey jobboldalon található és a 39 cikkelyt⁵⁵ tépi darabokra, míg Price középen helyezkedik el, aki épp lezárja a szónoklatát egy ünnepélyes imádsággal.⁵⁶ Lindsey-től jobbra, a felső karzaton egy goromba kinézetű férfi hajol ki, jobb kezét ököbe szorítja, és azt mondja: „Nincs törvény, nincs püspök”.⁵⁷

Price fölött egy megvilágított, fordított háromszög díszleg, amely a három igehirdető kezdetűit tartalmazza. A szószer feletti mennyezet baloldali részén két könyv található, amelyeken egy kis démon áll, az egyik mű Priestley-től (*A polgári kormányzatról*), a másik Price-től (*A Polgári Szabadságról*) származik.⁵⁸

Középen, a szószer alatt, az egész templomot átszelő padsor található. A baloldalon, szélén ül Fox (aki Priestley-nek a „halljuk, halljuk, halljuk” felkiáltást intézi). Ebben a középső padsorban egy csukott szemű és arccal felfelé néző nő is látható, aki Margaret Nicholson⁵⁹ nyitott könyvét tartja.⁶⁰ Valószínűsíthető, hogy a karikatúrán látható nőalak Margaret Nicholsont reprezentálja.⁶¹

A karikatúra bal oldalának alján egy füstös képű, szakállas zsidó férfi található, aki az Anglikán Egyház tulajdonának ládáját nézegeti. Közben egy embernek – akinél Priestley egyik könyve van („ A Szabad Tudakozódás Fontosságáról az Egyházi Ügyekben”) – a következőt mondja: „Oh, milyen szép készlet, hamarosan pénzt adok értük.”⁶² Legalul,

⁴⁸ GAPP 2005, 20.

⁴⁹ BRYANT & HENEAGE 1994, 192.

⁵⁰ Price (1723-1791) unitárius teológus és prédikátorként tevékenykedett. Fontos információ róla, hogy gyakran monarchia ellenes nézeteket csempészett prédikációiba. KONTLER 1997, 316.; KONTLER 1990, 28.; FRAME 2015, 235-236.

⁵¹ Lindsey (1723-1808) unitárius teológus és prédikátorként működött a 18. század második felében Nagy-Britanniában. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG172431> (Letöltés ideje: 2024.06.05.). SPEARS 1873, 3.

⁵² GEORGE 1938, 660.

⁵³ GEORGE 1938, 661. A magyar fordításokban - a szöveghűség okán - megtartom a köznevek esetében a forrásban szereplő nagybetűs írásmódot.

⁵⁴ GEORGE 1938, 661.

⁵⁵ Ez az Anglikán Egyház I. Erzsébet-kori hittételeire utal.

⁵⁶ WRIGHT 1876, 239.

⁵⁷ Ez nem más, mint I. Jakab reakciója arra, amit 1604-ben a Hampton Court-ban lezajlott, az Anglikán Egyházzal szóló vita során mondott: „Ha nincs püspök, akkor király sincs.”

⁵⁸ GEORGE 1938, 661.

⁵⁹ Margaret Nicholson 1786. augusztus 2.-án késsel támadott III. György brit királyra azonban szerencsére az uralkodó sértetlenül megúszta az incidenst. POOLE 2000, 69.

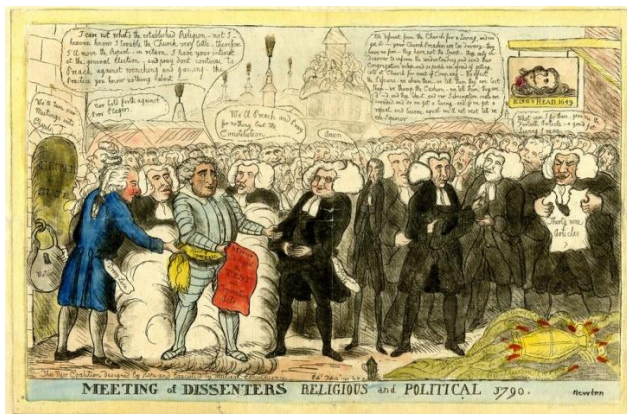
⁶⁰ GEORGE 1938, 661.

⁶¹ RUDERMAN 2018, 136.

⁶² SEED 2008, 180.

középen egy másik könyv található: „Az ölés nem gyilkosság, egy prédikáció Január 30-ára”.⁶³ A dátum pedig nem más, mint köztudottan I. Károly lefejezésének napja.

E karikatúrát a következő nyomattal együtt elemzem majd, azok hasonlóságai okán.

2. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-5916 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

1790. február 22-én adták ki a következő nyomatot a *Disszenteriek találkozója vallási és politikai ügyekben* címmel. Alkotója pedig William Dent.⁶⁴ A művész - akárcsak Sayers - ifj. William Pitt táborát erősítette és ezért cserébe részesült kormányzati támogatásban.⁶⁵ Életéről nem sokat tudunk, de igen meglepő, hogy mindösszesen csak az 1783-1793-as évek közötti időszakban készített karikatúrákat.⁶⁶

Richard Brinsley Sheridan,⁶⁷ Joseph Towers,⁶⁸ Price és Fox egy gyűlést tartanak. A karikatúrán Fox egy Cromwell páncélruhájára emlékeztető, illetve a vérten található

Spirit of Cromwell feliratú derékszalaggal van ábrázolva.⁶⁹ Fox kezében a Test Act hatályon kívül helyezési indítványa látható. A képi forrás jobb szélén egy személy pedig a 39. cikkelyt tépi darabokra.⁷⁰ Fontos még a nyomattal kapcsolatban, hogy a karikatúrán egy kocsmá is látható, amely I. Károly levágott fejének a képét és „A Király feje 1649” feliratot viseli.⁷¹ A képi forrás jobb alsó részén egy korona és püspöksüveg hever, melyeket kígyók támadnak meg, amelyek a következő feliratokkal vannak ellátva: „Deizmus, Arianizmus, Presbiterianizmus, Szocinianizmus, Republikanizmus, stb”.⁷²

⁶³ Uo.

⁶⁴ GEORGE 1938, 664.

⁶⁵ GROGAN 2011, 37.

⁶⁶ BRYANT & HENEAGE 1994, 57.

⁶⁷ Richard Brinsley Sheridan (1751-1816) Fox politikai szövetségese volt, és támogatta a francia forradalmat. MOORE 1825, 697.; KELLY 2012, on.

⁶⁸ Joseph Towers (1737-1799) szintén nonkonformista (presbiteriánus lelkész, de az unitáriusoknál is tevékenykedett), akit gyakran támadtak a karikatúrákon nézetek okán. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG165694> (Letöltés ideje: 2024.06.01.); HOWE 2019, 147.; FITZPATRICK 1999, 179.

⁶⁹ HOWE 2019, 147.

⁷⁰ GEORGE 1938, 664.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

N.G. Howe a következőképpen nyilatkozott a karikatúrával kapcsolatban: „Egy zsidó személy is csatlakozott a disszenterek találkozójához, aki középen található sovány, magas alakként (szakáll, nagy orr és a pajesza által azonosítható, hogy izraelita)”.⁷³ Illetve, szintén Howe szerint: „A zsidó személy jelenléte a középpontban szintén annak bizonyítékeként értelmezhető, hogy Dent a *Test Act és Corporation Act* hatályaon kívül helyezésének kísérleteiben egy olyan veszély kezdetét látta, amely a vallásszabadság kiterjesztéséhez és a világi pozíciók betöltésének megnyitásához vezet a nem-anglikán személyek számára.”⁷⁴

Az 1. ábrát hármas felosztásban kell vizsgálni, ugyanis az alkotó a hármas felosztással is üzeni akart. Legfelül vannak a disszenterek ideológusai, akik a legfelső szinten állnak a közösségük hierarchiájában. Ők a mozgalom fő befolyásolói, a felettük lévő könyvek a Biblia helyettesítői, tehát szent könyvek. Fontos, hogy prédikátorokként jelennek meg, tehát „vallásosságuk” van elsősorban kiemelve és ebből ered a monarchia-ellenes prédikáció. Középen vannak a politikusok (pl. Fox), illetve a nagy tetteket végrehajtók (pl. Margaret Nicholson), akik a „középosztályt” képviselik, mintegy végrehajtói és szintén hirdetői ezeknek az eszméknek, de nem ők a fő irányítók és ideológusok. Legalul a leginkább befolyásolható alsó osztály található, akik, mint szolgák teljesítik a feljebbvalóiktól jött utasításokat, illetve próbálnak a helyzetből hasznot húzni.

A Szentháromságot jelképező, de fordított háromszögben szereplő három betű, a fent szónokló személyek vallási meggyőződésére (unitárius hit) utalhat, viszont a Priestley által fűjt eretnekségekkel csakis őt vádolták meg. Én ehelyütt legfőképp az ateizmus vádjával szeretnék foglalkozni. Priestley már korábban is azt állította, hogy csupán újra felfedezte a Szentírás igazi keresztényi értelmezését,⁷⁵ tehát nem volt sem ateista, sem deista. Akkor mégis miért vádolták ezzel? Ezt a vádat akkor érthetjük meg jobban, ha a történelmi kontextust is megvizsgáljuk.

A 18. században az ateizmustól való félelem gyakori volt a briteknél, amely aggodalmat jól mutatja több korabeli szöveg tartalma.⁷⁶ Az Anglikán Egyház tanait védelmező személyek közül sokan a deizmust, szocinianizmust, és az ariainizmust már korábban is egyfajta burkolt ateizmusnak gondolták. Sőt, a Szentháromság-tagadókat is ugyanúgy az ateizmus kategóriájába kívánták sorolni, hiába voltak ez utóbbiaknak is érveik a hitük mellett.⁷⁷ Fontos megemlíteni, hogy például Richard Bentley teológus megjegyezte: az ateizmus és a deizmus nem ugyanaz, viszont mindkettőt veszélyesnek ítélte az erkölcsre nézve, ezért az ateizmus megelőzése érdekében a deizmust összemosata az ateizmussal.⁷⁸ Emellett, Bentley az ateizmus felé vezető út első lépésének tekintette a deizmust.⁷⁹ Sayers ugyanezen gondolatmenetet követve a karikatúrán az ateizmussal akarta összemოსni Priestley unitárius hitét? Közvetlenül nem, de közvetetten igen.

A karikatúrán a deizmus füstből keletkezik az ateizmus, M. Dorothy pedig felhívta a figyelmet arra, hogy az ateizmus füst kisebb, mint a többi,⁸⁰ és ezzel nyilván arra utalt a

⁷³ HOWE 2019, 147.

⁷⁴ HOWE 2019, 148.

⁷⁵ SHEPS 2002, 52-53.

⁷⁶ REVEEVES 2020, 1.

⁷⁷ REEVES 2020, 1., 2.

⁷⁸ REEVES 2020, 2.

⁷⁹ WIGELSWORTH 2009, 2.

⁸⁰ GEORGE 1938, 660-661.

művész, hogy ez jelenti a kisebb problémát, mint a deizmusnak későbbi mellékhatása. Ha jobban megvizsgáljuk, láthatjuk a nyomaton, hogy nem Priestley fűjja az „ateizmus” feliratú füstöt, hanem a deizmusból alakul ki az ateista csóva. Ugyanis, Priestley a deizmus füstöt fűjja, tehát nem az ateizmust hirdeti. A képi forrás üzenete azonban világosan az, hogy a deizmusból majd ki fog fejlődni az ateizmus, ha Priestley tovább folytatja tevékenységét. Tehát, Sayers nem mossa össze Priestley unitárius hitét az ateizmussal, csak a deizmussal. Ettől függetlenül, Sayers is - Richard Bentley véleményével egyetértve - a deizmust tekinti az ateizmus felé vezető út első lépésének.

A 2. ábrán már nem szerepel az ateizmus, azonban a „stb” jelzés által a nyomatot vizsgáló személy fantáziájára bízva, hogy mely „szörnyűségeket” képzel még oda. A kigyó, mint olyan, itt a kontextust vizsgálva mindenképp a bűn jelképe, azoké, amelyek az Anglikán Egyházat és a monarchiát támadják. Mivel a képi forrás esetében is a Test Act hatályon kívül helyezése, és ezzel együtt az anglikanizmustól való elhajlás van a középpontban, egyértelmű, hogy a király kivégzése csak mellékhatásként jelenik meg. Az Anglikán Egyház korabeli hatalmának gyengítése az uralkodóra is veszélyt jelenthet, sőt, akár I. Károly sorsára is juthat.

Mindkét nyomat tekintetében az anglikanizmus elhagyásának (amely kezdődik a Test Act hatályon kívül helyezésével, tehát az Anglikán Egyház pozíciójának meggyengítésével) következményeként reprezentálják a király kivégzését, azonban, a királygyilkosság ábrázolásáról szándékozok még szót ejteni.

Az eddig vizsgált két karikatúrán megjelenik a levágott fej motívuma. Dent nyomatán nyilvánvaló, hogy I. Károly 1649-es kivégzésére utal, azonban a másik képi forrásnál nem egyértelmű, csak következtetni lehet rá. A bal oldalt látható „*Isten és az én jogom*”⁸¹ feliratú, Nagy-Britannia címerében található oroszlánt lefejezték. Az oroszlán a brit királyt (III. György) jelképezte korábbi nyomatokon is,⁸² ezért valószínűsíthető, hogy ennél a karikatúránál sem történt másképpen. Tehát, III. György lefejezését reprezentálta a képi forrás alkotója. Sayers karikatúráján még egy személy megjelenítése is utal a király meggyilkolására, ugyanis Margaret Nicholson is helyet kapott Sayers karikatúráján, aki viszont, amint említettem, egy III. György elleni merénylet kapcsán vált hírhedtté.⁸³ Fontos még a jelképek terén a patkány megjelenése. A patkányok a pestis és más betegségek terjesztői voltak. Az említett hármas felosztásból kiindulva pedig a patkányok azokat az embereket jelképezik, akik az ideológusok eszméit követve, mint a fertőzések hordozói elpusztítják az Anglikán Egyházat, illetve Nagy-Britannia monarchikus rendszerét is.

Az antiszemitizmus kérdése is mindkét képi forrás esetében felmerül. Az 1. ábrán kapzsisággal vádolják a zsidóságot. A 2. ábrán pedig az izraelita ember a legsoványabb. A soványság ebben az időszakban pejoratív értelmet hordozott. Sayers műve szerepel David B. Rudermann, angol zsidósággal foglalkozó művében és Ian McCalmant idézi, aki leírja, hogy mind Edmund Burke⁸⁴ „Töprengések a francia forradalomról” című művében, mind több korabeli nyomat – Sayers és Gillray műveit említi, de Dentét nem – vádolja a zsidóságot

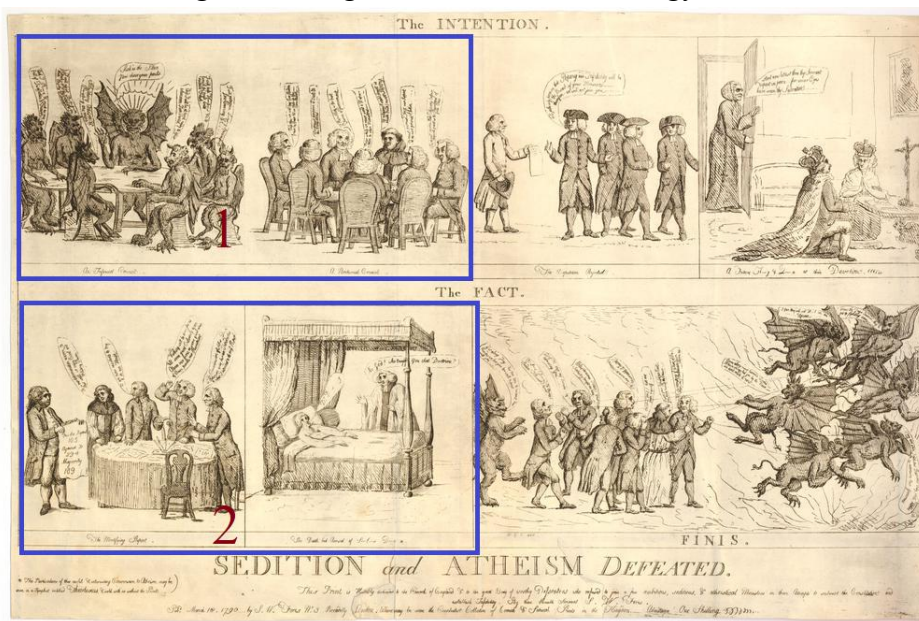
⁸¹ „dieu et mon droit”

⁸² KARHAPÄÄ 2016, 193.

⁸³ SEED 2008, 180.

⁸⁴ Edmund Burke (1729-1797) whig politikus volt, a francia forradalom megítélése okán szakított Foxékkal. 1790. Novemberében már a brit könyvtáraknál megtalálható volt a „Töprengések a francia forradalomról” című munkája, amelyben eléggé pontosan megjósolta a forradalom szörnyűségeit. KONTLER 1990, 12., 42., 38.

azzal, hogy a disszenterekkel együttműködnek, illetve a francia forradalmat támogatják.⁸⁵ Kétségtelen, hogy az általam vizsgált két karikatúrán negatív beállításban tüntették fel őket: az 1. ábrán alul, a legbefolyásolhatóbb rétegben találjuk a judaista vallású embert, aki ráadásul kapzsi is, a 2. ábrán pedig igen sovány az illető. Mindkét képi forrás esetében a királygyilkos és disszenter eszmék támogatóiként jelenítik meg őket. Mégis, a 2. ábránál az „Amen” felkiáltása a zsidó embernek utal arra is, hogy a disszenternek elvei teljesen elfogadhatóak a zsidóság számára. Tehát, a disszenternek vallásilag annyira romlottak, hogy már a zsidóknak is elfogadhatók a gondolataik, akik „Jézus gyilkosai”.

3. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-480 (Letöltés ideje: 2024.06.05.)

A következő képi forrás címe: *A lázadás és az ateizmus megghiúsult*. A nyomat⁸⁶ 1790. március 18-án készült, miután a Test Act hatályon kívül helyezésére tett kísérlet kudarcba fulladt.⁸⁷ A karikatúra kiadója Samuel William Fores.⁸⁸ Fores sikeres vállalkozó volt a korabeli Londonban, több művésszel is együtt dolgozott, és a nála kiadott nyomatok többsége politikai témákat tartalmaztak.⁸⁹

Két nagy sávra van osztva a képi forrás vízszintesen, az egyiknek *Szándék* a címe, míg másiknak a *Tény*.⁹⁰ Számunkra fontosabb részeket számozással jelöltem. 1-es számmal jelölt résznél két tanácskozást láthatunk: az egyik *Egy Ördögi Tanácskozás*, míg a másik az *Egy Éjszakai Tanácskozás* címet viseli.⁹¹ A fényességgel megáldott fő démon a következőket mondja: „Ez lesz a terv, és most mindenki válasszon egy tagot.” Az egyik démon (balról) így

⁸⁵ RUDERMANN 2018, 136-137.

⁸⁶ A képi forrást saját magam szerkesztettem és a jobb átláthatóság érdekében felnagyítottam. A linken megadott forrásban nincsenek számozással jelölve az általam érintett részletek.

⁸⁷ GIBBS 1967, 180.; GEORGE 1938, 668.

⁸⁸ GEORGE 1938, 668.

⁸⁹ BAKER 2017, 82.

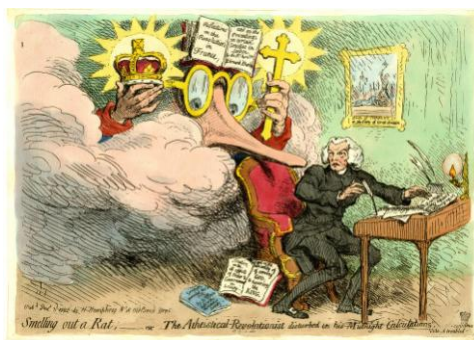
⁹⁰ GEORGE 1938, 668.

⁹¹ GEORGE 1938, 668-669.

szól: „Enyém az istenkáromló ateista Priestley⁹².” A másik ördög pedig következőképpen szólal meg: „Segíteni fogom Brimington Fritzherbert és a fanatikus katolikus céljait.” A harmadik gonosz lélek pedig Price-t - mint hűtlen hazaárulót - fogja segíteni.⁹³ Az egyik, jobboldalt ülő démon ezt mondja: „Segíteni fogom Lindsey-t, hogy ellássa kellő mennyiségű szeméttel a sajtót.”⁹⁴ A másik asztalnál Price a következő kijelentést teszi: „A köztársaság a legjobb államforma.”⁹⁵ Az egyik szerzetes pedig a következőképpen szól: „Minden vallási intézmény abszurd, kivéve a pápaságot.”⁹⁶

A 2-es számmal jelölt résznél Priestley a következőt mondja: „Az, hogy Silas Deane⁹⁷ ateistává lett, csak a kezdete volt annak, amit a *Test Act* visszavonása esetén terveztem.”⁹⁸ Deane a halálos ágyán haldoklik, amikor megkérdezik tőle: „Nincs Isten! Ki tanította ezeket a dogmákat?”; a válasz: „Dr. Priestley”.⁹⁹

Látható az 1-es és a 2-es résznél, hogy Priestley-t újra az ateizmus vádjával illetik, azonban - Sayers karikatúrájával ellentétben - itt már közvetlenül, sőt, a démonok segítségével történő prédikálása által embereket vezet félre, akik így elveszítik a hitüket, Price pedig a köztársasági államformát élteti. A *Szándék* alatt lévő képekben a disszenterek elképzelt világa látható, viszont a *Tény* résznél, már az elgondolásaiknak a következményei. Az Anglikán Egyházzal szembeni erők (katolikusok, ateisták) között megjelenik a köztársaságpartiság is (Price kijelentése). Mivel az anglikanizmus ellen küzdenek, ezért az isteni jogalapot is megkérdőjelezzik, és ezzel együtt a brit uralkodót elvetik.

4. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-501 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A következő karikatúrát 1793. december 3-án adták ki, és az *Egy patkány kiszagolása; avagy az ateista forradalmár megzavarása az ő éjjeli tervében* címet viseli, alkotója pedig James

⁹² Priestley ezúttal közvetlenül van ateistának bélyegezve. Tehát, az alkotó teljesen összemosta Priestley unitárius hitét az ateizmussal. Viszont, továbbra is csak az Anglikán Egyház ellen tevékenykedik a karikatúrán, ugyanis a képi forráson a katolikusokkal való összefogásra is kitérnek, tehát, nem az egész keresztény vallást veti meg Priestley.

⁹³ GEORGE 1938, 668.

⁹⁴ GEORGE 1938, 669.

⁹⁵ UO.

⁹⁶ UO.

⁹⁷ Deane (1737-1789) a Kontinentális Kongresszúnak volt a tagja. Illetve az első olyan személy, aki az egyesült brit gyarmatokat képviselte külföldön. FITZPATRICK 1990, 215.

⁹⁸ GEORGE 1938, 669.

⁹⁹ GEORGE 1938, 669-670.

Gillray (1756-1815) karikaturista.¹⁰⁰ James Gillray egykor szabadúszóként is dolgozott, ezért volt, hogy a brit kormányt, illetve III. Györgyöt is támadta.¹⁰¹ Érdekesség még a művésszel kapcsolatban, hogy az 1784-as parlamenti választáson ifj. William Pitt egyik jelöltjét támogató nyomatot készített rendelésre, noha az ezt követő napokban éppen Pitt jelöltje elleni karikatúrát alkotott. Ennek ellenére Pitt, a művész későbbi szolgálataiért is cserébe, 1797-ben nyugdíjban részesítette Gillrayt.¹⁰² James Gillray élete és műveinek vizsgálata napjainkban is sok érdekességet hordoz magában. David Morgan megállapítását idézve: „Gillray politikai és ideológiai álláspontjának vizsgálata jelenleg is egy termékeny kutatási terület”.¹⁰³

Edmund Burke hatalmas nagy orral, egy kereszttel és koronával a kezében kiszagolja a megijesztett Price-t. Price által írt röpirat a következő címet viseli: „Az anarchia, a királygyilkosság és az ateizmus előnyeiről.”¹⁰⁴ Price szobája I. Károly kivégzésének a képével van díszítve,¹⁰⁵ Price széke előtt egy nyitott könyv található, amelyben a következő olvasható: „Tanulmány a rend és kormányzat káros hatásairól, illetve Isten szolgálatának, és a király tiszteletének abszurdításáról.”¹⁰⁶

Véleményem szerint Gillray ezen karikatúrája a korszak képi forrásai közül a leghíresebb. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy három olyan frissen megjelent mű, amely a korszak radikálisaival foglalkozik – Kenneth R. Johnston és Erich Gosh, illetve John Seed művei – egyből a címdalra tette Gillray ezen nyomatát. Sőt, Johnson igen részletesen elemzi a karikatúrát és az egész művében gyakran hivatkozik rá.¹⁰⁷ Mielőtt kifejténém véleményemet erről a karikatúráról, érdemes megvizsgálni, hogy több nagy művészettörténész, illetve történész miképp vélekedett róla.

John Moores szerint Price kifigurázása mellett megjelenik Edmund Burke kikarikírozása is, itt azonban, ellentétben Price-szal, Burke a pozitívabb személy, bár mind a ketten „patkány” szerepben vannak.¹⁰⁸ Ronald Paulson leszögezi, hogy a karikatúra Price ellen szólt, és Edmund Burke-öt macskaként azonosítja, aki érzi a szaglása által a patkányt, viszont, ha a feliratok és az emblémák nem lennének, úgy is tűnhetne, mintha Burke lenne agresszor szerepbe helyezve.¹⁰⁹ Tehát, a karikatúrában kettős értelmezési lehetőség van, mivel Burke is lehet negatív szereplő, aki az ártatlan Price-ra vadászik (ugyanis 1790-ben sokan támadták Burke nézeteit).¹¹⁰

Ian Haywood a következőképpen írt erről a képi forrásról: „Burke groteszk feje jelenik meg egy felhőből és megzavarja Price-t, aki épp egy lázító röpirat írásával van elfoglalva, azonban, amint a kritikusok már megjegyezték, nem Price, hanem Edmund Burke van kifigurázva ezen a nyomaton.”¹¹¹ Draper Hill véleménye szerint - aki a legrészletesebben

¹⁰⁰ GEORGE 1938, 704.; TULLETT 2019, 116.; BRYANT 2011, 74.

¹⁰¹ HILL 1965, 25.

¹⁰² HOWE 2019, 6.

¹⁰³ MORGAN 2016, 86.

¹⁰⁴ FRAME 2015, 249.

¹⁰⁵ LOCK 2013, 143.

¹⁰⁶ GEORGE 1938, 705.

¹⁰⁷ JOHNSTON 2013, 39.

¹⁰⁸ MOORES 2011, 212-213.

¹⁰⁹ PAULSON 1983, 183.

¹¹⁰ PAULSON 1983, 183.

¹¹¹ HAYWOOD 2013, 68.

írta le Gillray életrajzát¹¹² - a művész kétértelmű stílusának egyik mintapéldája ez a karikatúra, ugyanis míg Price-t a tartalom vonatkozásában kritizálja, addig a forma tekintetében Burke-öt gúnyolja ki.¹¹³ Nicholas K. Robinson - aki egy egész könyvet szentelt a Burke-ről készült karikatúráknak - is Draper Hill véleményével értett egyet.¹¹⁴ A nyomat kétértelműséget támogatta Tamara L. Hunt is.¹¹⁵

A magam részéről azonban elvetném azt a gondolatot, hogy ennél a karikatúránál kettős értelmezést használjunk. Burke mint patkányirtó jelenik meg ezen a képi forráson, és fentebb már írtam arról, hogy a patkányok mit jelképeztek ebben az időszakban, viszont magáról a patkányirtó jelképéről még nem szóltam. A patkányirtó eredetileg a francia népi világhoz tartozott és egy vándorfoglalkozást takart, a későbbiekben pedig a biológiai kártevők mellett a társadalomra káros személyek elpusztítójának jelképévé vált és igen gyakran alkalmazták Franciaországban, mint emblémát.¹¹⁶ Gillray ezt a motívumot felhasználva Burke-öt patkányirtó szerepbe helyezte, mint aki a társadalmi kártevőktől megmenti a briteket. Bár Burke lett formailag kifigurázva, mégis ez a karikírozás pozitív töltetű. Az orra és szemüvege van felnagyítva Burke-nek, ami azt szimbolizálja, hogy jobban érzi (azaz jó a szimata), illetve élesebben látja a társadalmi kártevők jelenlétét. A társadalom többi tagjával ellentétben Burke rendelkezik egy olyan képességgel, amely által felfedezhet káros személyeket. A korona és a kereszt, mint fegyverzet jelenik meg Burke kezeiben, amelyekkel – mint patkányirtó - kiirthatja a társadalomra káros egyéneket.

A falon függő, I. Károly kivégzését ábrázoló kép és az ateizmus, erősen összefüggnek egymással. Price-ot ateizmussal vádolják a nyomaton (kitűnik a címből is), ennek a vádnak az alapját pedig már Sayers karikatúrájánál ismertettem. Az alkotó Price anglikanizmus ellenességét emeli ki. A Szentháromság-tagadó (Gillray ateistává alacsonyítja le) prédikátor számára az Anglikán Egyház, ezzel együtt pedig az isteni jogalap is abszurd, és ebből kifolyólag hajlamos a monarchia megszűnését, sőt, a király kivégzését is támogatni. A brit monarchiával szembeni ellenséges viszonyra utal még a falon függő, I. Károly kivégzését reprezentáló kép is.

¹¹² GLYNATSI 2018, 6.

¹¹³ HILL 1965, 42.

¹¹⁴ ROBINSON 1996, 144.

¹¹⁵ HUNT 2003, 100.

¹¹⁶ LEITH 1988, 29-30.

1791

5. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Y-10-129
(Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A következő képi forrás címe: *Mr. Burke szemüvege a szűklátókörű politikusoknak*. A nyomtatnak James Sayers az alkotója és a karikatúrát 1791. május 12-én tették közzé.¹¹⁷

A képi forráson Fox – részben cromwelli öltözkében – egy *Rights of Men* feliratú fejszével próbál kivágni egy fát,¹¹⁸ annak ágain pedig a hagyományos egyházi és állami szimbólumok találhatók, amelyek a brit nemzetet szimbolizálják.¹¹⁹ A majomarcú démon egy „republikánizmus” feliratú cserépben növekedő fát mutat a rémült Portland hercegének. A fa

¹¹⁷ CLAY 2008, 592.

¹¹⁸ GEORGE 1938, 789.

¹¹⁹ HUNT 2003, 110.

lombjain „ateisták”, „demagógok” és a „csőcselék” feliratok olvashatók, a földön pedig „nemesség” feliratú pajzs, illetve egy korona található.¹²⁰ Priestley – aki támadja a fa tetején található szent egyházi tárgyakat (Biblia, püspöksüveg és egy kehely)¹²¹ – egy szörnyetegen lovagol, zsebében pedig egy általa írt könyv található, amely: *A polgári kormányzatról* címet viseli.¹²²

Az ostromlott fa jelképének értelmezéséhez két opciót kívánok bemutatni, melyek az alábbiak. Elsőként egy 1649-ben készült metszetet szeretnék megemlíteni, amelynek a címe: *Britannia királyi tölgyfája*. Az imént említett nyomaton Oliver Cromwell parancsára kivágják Britannia tölgyfáját, amelynek ágain a következő feliratú táblák lógnak; *Királyi Képmás (Eikon Basiliké), Biblia Sacra, Magna Charta, Statutes, Reportes (Írott törvények, Jogesetek)*. Tehát, magának a fa kivágásának a jelképe nemcsak a király kivégzését, hanem a monarchikus kormányzat Isten és a természet szerint való létezésének, valamint a jog megsemmisülését is jelentette.¹²³ Véleményem szerint, Sayers az előbb említett metszetről vette az alapot, ennek a karikatúrának megalkotására. Ettől függetlenül, ismertetnék még egy elképzelést a karikatúrán látható ostromlott tölgyfa jelképének értelmezéséről. Másodikként Pierre Wachenheim véleményét ismertetném, aki egy fejezetet írt a *The Efflorescence of Caricature, 1759-1838* című műben *Early Dutch emblems and French visual satire: Transfers of models across the eighteenth century* elnevezés alatt, amelyben a következőképpen ír az ostromlott fa jelképéről, igaz, egy másik képi forrás tárgyalásánál: „Az ostromlott fa jelképe a hitnek, igazságosságnak, illetve az igazságszolgáltatásnak”.¹²⁴

A karikatúrán látható Biblia és a rajta lévő kehely, illetve püspöksüveg a fa legtetején található, mint legfontosabb elemei Nagy-Britanniának. Tehát, Sayers az Anglikán Egyházat mutatja be legmeghatározóbbnak és legfőbb jónak, ahonnan az alapvető értékek fakadnak. Alatta az örökös nemesség és a térdszalagrend címere található. A korona, bár legalul helyezkedik el, ennek ellenére a fő ágak belőle nőnek ki. Ennek értelmében: az uralkodó adja meg az alapját a világi társadalomnak, így megőrzi elsőbbségét a térdszalagrenddel és az örökletes nemességgel szemben, sőt, mivel a szent tárgyakat egy olyan fatörzs tartja, amely szintén az uralkodóból ered, ezért a brit király egy apologéta szerepet is betölt Nagy-Britanniában. Ennek kontrasztja az ördög által bemutatott disszidentek fája, amely a két világnézet közötti morális ellentétet kívánja megjeleníteni: az ateisták, demagóg politikusok és a csőcselék (néptömeg) fáját láthatjuk, amely a republikanizmus feliratú cserépben található. Ebben a cserépben gyökeredzik, illetve található mindaz a tápanyag, amely elteti az új rendszert: azaz a köztársaság eszméje adja az új fa alapját, így pedig nem az anglikanizmus elvetése okozza az uralkodó vesztét. Ettől függetlenül, a disszidentek fáján az ateisták¹²⁵ töltik be a legfőbb funkciót, amely Nagy-Britannia ostromlott fájánál az Anglikán Egyházat illette meg. Míg a demagóg politikusok a nemességet, addig a csőcselék pedig az uralkodót

¹²⁰ GEORGE 1938, 789.

¹²¹ Püspöksüveg és a kehely az Anglikán Egyházat szimbolizálják. FITZPATRICK 1990, 184.

¹²² GEORGE 1938, 790.

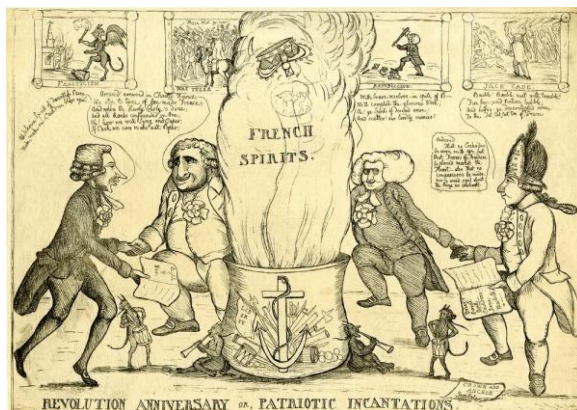
¹²³ SASHALMI 2021. 29.

¹²⁴ WACHENHEIM 2017, 37.

¹²⁵ Az alkotó Priestley Anglikán Egyházzal folytatott küzdelmének következményeit vetíti előre. Priestley nem ateista, és kizárólag csak az anglikanizmust támadja, de munkájának hosszú távú hatásaként a teljes vallástalanság, tehát az ateizmus fog uralkodóvá válni. Az 1. ábrával párhuzamot vonhatunk, ahol szintén Priestley nincsen ateistának bélyegezve, de tevékenységéből kifolyólag a vallástalanság fog uralkodóvá válni Nagy-Britanniában.

helyettesíti. Párhuzamot vonhatunk Sayers 1790-ben készült nyomatával (1. ábra), amennyiben a disszenterek fáját vesszük figyelembe, ugyanis a hármass felosztás itt is megjelenik. Legfelül az ateisták - mint ideológusok -, középen a demagóg politikusok és gondolkodók, alul pedig a leginkább befolyásolható alsó néprétegek találhatók.

Priestley-t, Don Quijote-ként ábrázolta Sayers, aki támadja az Anglikán Egyház jelképeit. Don Quijote karaktere ebben az időszakban kétféle jelentéstartalmat hordozott. Egyrészt lehetett pozitív jelentéssel bíró, mint egy olyan személy, aki segít megküzdeni a legyőzhetetlennek tűnő ellenséggel. Másrészt negatívan is értelmezhető volt Don Quijote karaktere, ebben az esetben pedig egy helytelen és maradi viselkedésű egyénként reprezentálták az adott illetőt.¹²⁶ Sayers valószínűleg az utóbbi opciót alkalmazta Priestley-re, és egy helytelen magatartású alakként ábrázolja.

6. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6083 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

Forradalmi évforduló, avagy hazafias kántálás címmel láthatjuk a soron következő vizsgált nyomatot, amelyet William Dent publikált 1791. július 12-én.¹²⁷ Fox, Priestley, Sheridan és Towers a Bastille elestének évfordulója alkalmából tartott ünnepségen egy üstöt táncolnak körbe. A falon látható képek utalnak az általuk példaképként tekintett korábbi lázadókra, akik az angol királyok ellenében tevékenykedtek.¹²⁸ Mindazonáltal, a karikatúrán egy ördögűzést láthatunk. Eszerint Nagy-Britanniából kiűzik a monarchiát, amely a táncolók számára az ördög megtestesítője. Szertartásuk következtében ugrik ki az üstből - „francia szellemiség”

¹²⁶ MOORES 2011, 210-211.

¹²⁷ GEORGE 1938, 808.

¹²⁸ HUNT 2003, 109.

feliratú füstben - a felfordult brit korona.¹²⁹ A fanatizmus feliratú képen ábrázolt démon felgyújt egy templomot, miközben egy püspöksüvegen tapos.¹³⁰ Az imént említett kép jelképezi az Anglikán Egyház elpusztítását. A másik három falon található kép – Watt Tyler, Republikanizmus (amelyen a koronát, illetve egy királyi jogart törnek össze) és Jack Cade című festmények – alapján megállapítható, hogy azok a király elleni lázadást, illetve rosszabb esetben a kivégzését reprezentálják. Az üstből kiűzött korona is a monarchia-ellenességre utal. Az ördögűzésnek új, disszenter változatát láthatjuk a karikatúrán. Míg az Anglikán Egyházban az ördögűzés a gonosz szellemek elkergetésének gyakorlata volt, ezen vallásfelekezet megszűnésével többé nem létezik ortodox értelemben ez a gyakorlat Nagy-Britanniában. Az anglikanizmus elpusztítását követően bevezetett új „vallásban” már nem a démonokat üzik el, hanem ellenkezőleg, a kis ördögök segítenek abban, hogy az új Sátánt – vagyis III. Györgyöt – elkergezzék egy szakrális szertartás keretében.

7. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6086 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

Az elkövetkezőkben *A párt reményei Július 14-e előtt*. „Ilyen gonosz Crown and Anchor álmoktól szabadíts meg minket Uram” című nyomatot fogom elemezni, amely James Gillray remekműve. A képi forrás kiadásának pontos ideje 1791. július 19-e.¹³¹

A karikatúrán Fox egy fejszével akarja lefejezni III. György brit királyt, körülöttük pedig éljenző tömeg látható. A *Crown and Anchor* – amely egy népszerű találkozási hely volt a radikális eszméket vallóknak¹³² – előtt található, két kiálló lámpatartón lóg William Pitt és Charlotte királyné,¹³³ akik intim helyzetben ábrázolva láthatók: ezzel az alkotó a Maria Antoinette-et ért vádakkal akart párhuzamot vonni.¹³⁴ Ez az első vizsgált nyomtat, amely

¹²⁹TAYLOR DF 2018, 113.

¹³⁰GEORGE 1938, 809.

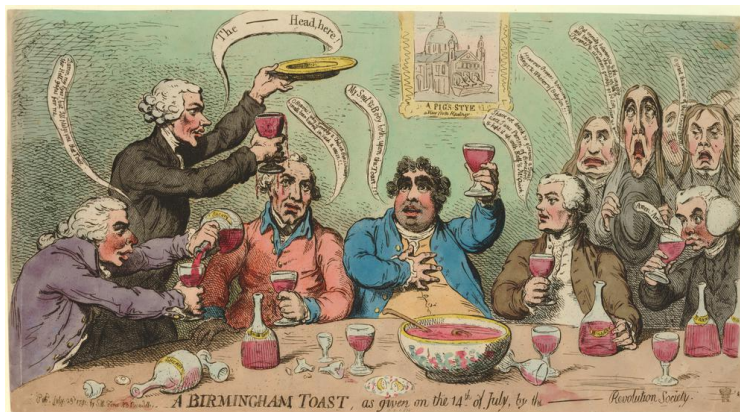
¹³¹GEORGE 1938, 810.

¹³²GAPP 2005, 24.

¹³³GEORGE 1938, 810.

¹³⁴PAULSON 1988, 63.

karikatúrán megjelenik a király kivégzése, azonban nincs az Anglikán Egyház elpusztítására utalás.

8. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-538 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A soron következő nyomat címe: *Pohárköszöntő, ahogy azt a birminghami forradalmi tanácsban elmondták Július 14-én.* A képi forrás megalkotója James Gillray, kiadásának időpontja pedig 1791. július 23.¹³⁵ A karikatúrán Priestley bal kezében úrvacsorátál, míg jobb kezében kehely található, és a következőképpen szól: „A – [Király] feje itt van.”¹³⁶ A disszenter csoportból (akik állnak) az egyik a következőt mondja: „Vegyük az összes zsarnok fejét.”¹³⁷ A falon pedig disznóóllá alakított Szent Pál-székesegyház képe látható: ez jelzi az Anglikán Egyház elpusztítását és a nonkonformisták felemelkedését. Ezzel párhuzamosan pedig a király kivégzése is megjelenik Priestley köszöntőjében. Kijelenthetjük, hogy az általam vizsgált nyomaton az anglikanizmus elvetése magával hozza a király kivégzését.

¹³⁵ GEORGE 1938, 812.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ HUNT 2003, 109.

9. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6183 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)

A soron következő nyomat címe: *Hazafiak mulatsága, avagy a svédek gyakorlata egy helyőrségen*. A karikatúrát James Gillray készítette és 1792. április 12-én adták ki.¹³⁸ Fox térdelve lövöldöz egy III. György brit királyt jelképező oszlopra. Priestley (aki Fox feje felett áll) és Sheridan pedig egymással farkasszemet néznek. Sheridan a fegyverét tölti, míg Priestley két könyvet tart a kezében, címük: *A forradalom dicsőségéről*, illetve *A vallás és a rend ostobaságáról*.¹³⁹ Fontos megemlíteni, hogy a nyomatot III. Gusztáv svéd király meggyilkolása inspirálta.¹⁴⁰ A Priestley által tartott könyv - *A vallás és a rend ostobaságáról* - utal az Anglikán Egyháztól való elhajlásra, a III. Györgyre lövő Fox pedig a királygyilkosságra. A karikatúrán egyszerre jelenik meg az uralkodó meggyilkolása, és az anglikanizmus elvetése. Véleményem szerint, Gillray - akárcsak más, előzőleg elemzett nyomatain - okkal ábrázolta együtt őket. A vallásfelekezeti elvetésének - ostobaságnak tartásának - mellékhatásaként szerepel a társadalmi rend megsemmisítése és az adott uralkodó (III. György) kivégzése a vizsgált képi forráson.

¹³⁸ GEORGE 1938, 901.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ GAPP 2005, 25.

11. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6238 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

12. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-2-7 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A következő két karikatúra vizsgálatát együttesen végzem el. A képi források Isaac Cruikshank (1764-1811) alkotásai.¹⁴⁴ Mindkét nyomatot 1792-ben készítette. Az elsőt - *Lázadás, Egyenlőség és Fosztogatás; avagy a nép színlelt barátainak tanácskozása* – november 15-én, míg a másodikat - *Mit akar tőlem?* – december 26-án.¹⁴⁵ Cruikshank neves korabeli karikaturista, akinek gyermekei is örökölték apjuk tehetségét, Robert és George pedig apjuk nyomdokaiba is léptek.¹⁴⁶ Samuel William Fores kiadóval igen szívesen működött együtt. Kettejük közötti jó kapcsolat egyik jele, hogy a művész Fores több könyvéhez készített szatírákat.¹⁴⁷

¹⁴⁴ GEORGE 1938, 933., 943; BRYANT & HENEAGE 1994, 51.

¹⁴⁵ GEORGE 1938, 933., 943.

¹⁴⁶ BAKER 2017, 90.

¹⁴⁷ BAKER 2017, 135.

A 11. ábrán Priestley és Paine ülnek egymással szemben. A falon lévő képek közül balról a másodiknak a következő a címe: „A svéd király lelövése.” A közepén található illusztráció - amelynek egy részét az ördög kitakarja - „I. Károly” felirattal van ellátva és egy személy jelenik meg fejszével a kezében, amint épp lefejezni készül valakit (nagy eséllyel az egykori angol királyt). Jobbról a második festményen „Watt Tyler” felirat látható, míg jobbról az első képen egy guillotine feliratú illusztrációt ábrázolt a művész.¹⁴⁸ A teljes kép alatti részben a brit nemzeti himnusz módosított változata látható, amelyben Thomas Paine-t, mint a brit kultúra teljes elpusztítóját jelenítik meg.¹⁴⁹

A falon függő képek monarchia-ellenes lázadókat (pl. Watt Tyler), illetve a királyok meggyilkolását bemutató eseményeket ábrázolnak (III. Gusztáv svéd király, I. Károly), sőt, XVI. Lajos francia király hamarosan bekövetkezendő végzetét is bemutatják. Erre a nyaktíló feliratú festmény utal. Az ateizmus helyét - hasonlóképpen az 5. ábrához - az unitárius hit veszi át, ugyanis a brit himnusz módosított változatának második részében a következőt olvashatjuk: „Megvetett Régi Anyaszentegyház, az Unitárius elhajlás körbегyűrűzött téged, és ő hordozza magasztosságodat, és gúnyolódó frakciók hazugságai támadnak ellened, de dalold őszintén, Isten óvja a királyt”. A himnusz alatti részben pedig kiemelik: „Csak az unitárius disszenterek ellen szól”. Megállapítható az előbbi idézetekből, hogy csak az unitárius egyház ellen irányult a támadás. Tehát, az unitárius hit és a király kivégzése együtt jelenik meg.

A 12. ábrán Cruikshank mámorban úszó arccal ábrázolta Paine-t. Fejét fénysugarak veszik körbe, amelyeken a következő feliratok láthatók: „Kegyetlenség”, „Egyenlősítés bolondsága”, „Gyilkos anarchia”, „Felségárulás”, „Lázadás” „Ateizmus”, „Nyomorúság, stb.”.¹⁵⁰ Paine a földön lévő szalagokra tapos, amelyek közül néhánynak a feliratát megemlíteném: „Hűség”, „Magna Charta”, „Törvényeknek való engedelmesség”.¹⁵¹ Az anglikanizmus elvetésére utal az „Ateizmus” fénysugár Paine arca körül, illetve az „Egyházi törvényeknek való engedelmesség” című szalag taposása. A monarchiával való szakításra a „Gyilkos anarchia”, illetve a „Lázadás” című felirat utalhat. A földön található „Hűség” feliratú szalag megtaposása utalhat még a brit király iránti hűség elutasítására. Cruikshank alkotásában - az 1. és az 5. ábrával ellentétben - megtörténik az ateizmus és a deizmus összemosása. Számunkra lényeges, hogy a monarchia-ellenesség és az anglikanizmus elutasítása szorosan egymásba fonódva jelenik meg a karikatúrán. Az „Engedelmesség az egyházi törvényeknek” feliratú szalag utalhat akár az isteni jogalapra is.

Cruikshank mindkét karikatúrájánál fenntartom a hipotézisemet, hogy az Anglikán egyház tanainak - részleges vagy teljes - elhagyásának mellékhatásaként ábrázolta az uralkodók kivégzését. Egy fontos elemet azonban meg kell említeni, ugyanis a guillotine ábrázolásával már XVI. Lajos közelgő meggyilkolásának próféciját láthatjuk.

¹⁴⁸ GEORGE 1938, 933.

¹⁴⁹ <https://www.erudit.org/en/journals/ravon/2009-n54-ravon3401/038758ar/> (Letöltés ideje: 2023.12.19.).

¹⁵⁰ GEORGE 1938, 943.

¹⁵¹ Uo. „Obedience of laws” kifejezés utalhat az egyházi törvények betartására is. Cruikshank pedig nem akármelyik „vallásfelekezet”, hanem az Anglikán Egyház alapelveire hivatkozott.

13. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-4-50
(Letöltés ideje: 2024.06.01.)

Az általam megvizsgálni kívánt következő nyomatot Thomas Rowlandson (1756/7-1827) alkotta és „Az Ellentét” nevet viseli, amely karikatúrát 1793. január 1-én adtak ki.¹⁵² Rowlandson a Királyi Művészeti Akadémián tanult és két évet tartózkodott Párizsban.¹⁵³ Jó alapja volt a párizsi tanulmányokhoz, ugyanis London francia negyedében egy Franciaországból származó családban nevelkedett nő gondozta gyermekkorától fogva.¹⁵⁴

A képi forrás bal felén található „Brit Szabadság” feliratú körkép alatt a következők olvashatók: „Vallás, Erkölc, Hűség, Törvényeknek való engedelmesség, Függetlenség, Személyes biztonság, Igazságosság, Öröklés, Tulajdon védelme, Szorgalom, Nemzeti fejlődés, Boldogság.”¹⁵⁵ Míg a „Francia Szabadság” felirattal rendelkező körkép alá a következőt véste Rowlandson: „Ateizmus, Hitszegés, Lázadás, Felségárulás, Anarchia, Gyilkosság, Egyenlősítés örülsége, Kegyetlenség, Igazságtalanság, Árulás, Hálátlanság, Tétlenség, Éhínség, Nemzeti és egyén tönkremenetel, Nyomor”.¹⁵⁶ A nyomaton látható Medusa a „szabadság”, illetve a „köztársaság” jelképe. Ellenben a brit részen Nagy-Britannia tölgyfája jelenik meg.¹⁵⁷

Rowlandson karikatúráján az ateizmus felirat már az egész keresztény vallás elvetésére utal. Az összes eddig vizsgált képi forrás esetében a disszenter politikusok (akiket sokszor ateistáknak bélyegeztek) és a jelképek (kehely, püspöksüveg) is inkább csak az Anglikán Egyházzal szembeni hozzáállásra utaltak, nem pedig a teljes vallással szembeni ellenséges viszonyulásra. Ez a tendencia, az esetek többségében megváltozik az 1793.-as év elejétől, éppen a francia forradalom radikalizálódásának csúcspontjára. Ennek oka, hogy a franciák az egész keresztény vallást elvetették, és helyére a „Legfelsőbb Lény” elnevezésű

¹⁵² GEORGE 1942, 1; BRYANT & HENEAGE 1994, 185.

¹⁵³ BRYANT 2011, 149-151.

¹⁵⁴ HAYES 1972, 15.

¹⁵⁵ GEORGE 1942, 945-946.

¹⁵⁶ GEORGE 1942, 946.

¹⁵⁷ THOMAS 2007, 163.

kultuszt vezették be. Bár maga a jakobinusok vezére, Robespierre sem volt ateista (sőt, elítélte azt), hanem deista,¹⁵⁸ mégis a brit nyomatokon - hasonlóképpen Richard Bentley elméletéhez - összemosták a két elvet egymással. Az uralkodó elleni fellépésre pedig a lázadás, illetve felségárulás felirat utalhat. A francia részen található lázadás és felségárulás XVI. Lajos kivégzésére utalhat. A képi forrás üzenete, hogy mivel a franciák az ateizmust részesítették előnyben,¹⁵⁹ ennek mellékhatásává vált – sok más szörnyűséggel egyetemben – az uralkodó kivégzésének gyakorlata.

14. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6273 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A következő nyomtatás címe: *Egy igaz, tiszteletreméltó demokrata felboncolása*. A karikatúra alkotója William Dent, a nyomtatást 1793. január 15-én publikálták.¹⁶⁰ Részletes elemzése kíváncsatos lenne, azonban – a terjedelmi szabályokból kifolyólag – jelenleg csak az általam kiválasztott fő téma szempontjából vizsgálom meg.

¹⁵⁸ FURET 1996, 159.

¹⁵⁹ Kulcsfontosságú tény, hogy az általam elemzett karikatúrán a vallás – illetve annak elvetése – van legfelül. Ezzel véleményem szerint azt érzékeltette az alkotó, hogy legfőképp a kereszténységhez való hozzáállás bír a legnagyobb befolyással.

¹⁶⁰ GEORGE 1942, 6.

Az ábrázolt személy nem más, mint Fox. Testrészei közül csak a bal karja lényeges számunkra. Karja felső részén a „Francia igyekezet” kifejezés alatt egy fejsze, illetve kötélhurok látható. A karja alsóbb részén a következő feliratot olvashatjuk: „Ateisták, zsidók, pápisták, disszenterek, stb. támogatója.”¹⁶¹ Ennél a képi forrásnál is jelen van - bár burkoltan - a király kivégzése. Bár nincs sem az uralkodó iránti hűséget megtagadó motívum, sem a király eltávolítására utaló egyértelmű szimbólum, ennek ellenére meg kell említeni egy más karikatúrán is fellelhető elemet. A fejsze több képi forrás esetében is megjelenik a király meggyilkolásának eszközeként (7. és 12. ábra), mint ahogyan e nyomaton is Fox felkarján. A karikatúrán, ahogy láthattuk, együtt ábrázolják a király kivégzését és az anglikánizmustól való elszakadást. Fontos megemlíteni a képi forrással kapcsolatban, hogy (hasonlóképpen az 5. ábrához) nem az Anglikán Egyház megvetésének mellékhatása a király kivégzésének támogatása. Amennyiben, jobban megvizsgáljuk a nyomatot, akkor láthatjuk, hogy Fox karjára tetovált Francia igyekezet, illetve a hozzá tartozó fejsze a testrészenek felső részén található. A fejsze alatti részen – mint mellékhatásai a király kivégzésének – jelenik meg az ateisták, zsidók, pápisták, disszenterek támogatásának gyakorlata. Mivel itt az ateistákon kívül más keresztény felekezetekkel is kollaborál Fox, ezért Dent csak az Anglikán Egyház elvetésére utalt. Annak a kérdését, hogy vajon melyik uralkodó meggyilkolására utalhatnak, kérdéses. A fejsze mind XVI. Lajos, mind pedig III. György kivégzésére is utalhat.

15. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6277 (Letöltés ideje: 2024.06.01.)

A meggyilkolt vére bosszúért kiált című, James Gillray által készített és 1793. február 16-án kiadott nyomat elemzése a soron következő.¹⁶² XVI. Lajos guillotine által levágott fejét láthatjuk és egy hatalmas vérözönt, amelyből füstfelhőként megjelenik a francia uralkodó Nagy-Britannia felé irányuló segítségkérése.¹⁶³ Gillray egy Bibliából származó leírásból, Ábelnek Káin által történt meggyilkolásából veszi át az alapot, ahol Ábel vére igazságtételt

¹⁶¹ GEORGE 1942, 6.

¹⁶² GEORGE 1942, 13.

¹⁶³ Uo.

James Gillray által készített karikatúra címe: *A hősie Charlotte la Cordé 1793 júliusi tárgyalása, amely a párizsi törvényszék előtt történt. A vád, hogy meggyilkolta a királygyilkos Marat-t saját fürdőjében – akit bűnei miatt leprával sújtott az Isten -, ezzel megszabadítva a Földet az ateizmus és gyilkosság szörnyetegétől.* A képi forrást 1793. július 29-én adták ki.¹⁶⁵

164 MOORES 2011, 205., 215-217.
165 GEORGE 1942, 34.
166 BURDETT 2023, 135-136.

17. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6320 (Letöltés ideje: 2024.06.03.)

A következő elemzésre szánt karikatúra James Gillray 1793. december 26-án kiadott karikatúrája. A képi forrás a *Mohamedán megbízólevelek bemutatása, avagy a francia ateisták végső eszköze* címet viseli.¹⁶⁷

Az Oszmán Birodalomból érkezett küldöttséget III. György és felesége rémülettel fogadja. Az oszmán követ egy okiratot kínál a királyi párnak, amelyen a következő olvasható; „Lehetőségek egy új kapcsolat kialakítására a Porta, Nagy-Britannia és Franciaország között.”¹⁶⁸ Fox és Sheridan felemeli az oszmán követ köpenyét, piros sapkájukat pedig félhold díszíti, mögöttük Priestley található, aki épp meghajol. Az egyik oszmán lándzsáján a félholdon kívül egy *Éljen soká a köztársaság*¹⁶⁹ feliratú francia zászló is látható. A művész Pittet egy meztelen törpeként ábrázolta, akit hozzáláncoltak a brit királyi koronához.¹⁷⁰

Gillray a vallás elhagyásának (franciák ateizmusa) következményeként mutatja be XVI. Lajos francia király kivégzését (*Éljen soká a köztársaság* feliratú francia zászló) az általam vizsgált nyomaton is. III. György ijedt arca is arra a félelemre utal, hogy hasonlóképpen végezheti, mint a francia király. Priestley, mint disszenter vezető megjelenik a nyomaton, viszont Gillray a franciák ateizmusát emeli ki. Ebből kifolyólag, az egész keresztény vallás elvetésére utal az alkotó, nem kizárólag az Anglikán Egyház elpusztítására.

¹⁶⁷ GEORGE 1942, 46.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ „Viva le Republique”

¹⁷⁰ GEORGE 1942, 46.

18. ábra: Képi forrás: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6336 (Letöltés ideje: 2024.06.03.)

A *Békeajánlat a szabadság és egyenlőség génuszának* elnevezésű nyomat alkotója szintén Isaac Cruikshank, a karikatúra kiadása pedig 1794. február 10-én történt.¹⁷¹

Cruikshank a nyomaton szereplő whig ellenzékieket egy jakobinus csoportként ábrázolja.¹⁷² Charles Stanhope¹⁷³ a Bibliát, egy püspöksüveget és a brit koronát ajánlja fel a nőalakos szörnyetegnek.¹⁷⁴ Az imént említett szörnyeteg (amely a Francia Köztársaságot szimbolizálja) fején található kígyók lánggyűrűket köpnek, amelyeken a következők olvashatók: „Erőszak, Gyilkosság, Éhínség, Ateizmus.”¹⁷⁵ A nő jobb lába egy koponyán nyugszik, illetve előtte az Igazságosság allegóriája található lefejezve, összetört karddal.¹⁷⁶

A kígyók az eretnkséget jelképezik, emellett, sok más bajjal együtt, megjelenik az ateizmus is. Stanhope a szörnyetegnek ajánlja fel a koronát, a jogart, a Bibliát és a püspöksüveget. Ezzel a cselekedetével feláldozza III. Györgyöt, illetve az Anglikán Egyházat is a köztársaság és ateizmus szörnyetegének. Nem véletlenül van együtt ábrázolva a köztársaság és az ateizmus, ugyanis a hitetlen emberek számára - mivel elvetik az isteni jogalapot - nem preferált a monarchikus államforma sem. A franciák ateizmusa ez esetben is az egész kereszténységhez való ellenséges hozzáállásra utal. Látszólag a brit ellenzék tagjai csak az Anglikán Egyházat áldozzák fel a Franciaországot szimbolizáló szörnyetegnek. Viszont, a brit ellenzék – akik a kereszténység ellenes jakobinus csoporttal vannak párhuzamba állítva – szolgáskorba adják magukat a franciáknak, és teljesen uralmuk alá helyezik magukat. Mivel a francia elvek fognak ezek után rajtuk uralkodni, így számukra a kereszténység összes felekezete elvetendővé válik. A szörnyeteg jobb lába alatt található koponya akár XVI. Lajos fejének maradványa is lehet.

¹⁷¹ GEORGE 1942, 75.

¹⁷² ATHERTON 1978, 57.

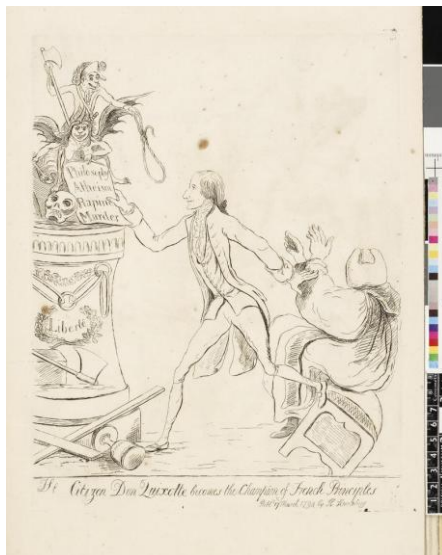
¹⁷³ Charles Stanhope köztársaságpárti nézeteket vallott és igen szimpatizált a francia forradalommal. Innen kapta a „Polgár Stanhope” elnevezést. SPENCE 1999, 190.

¹⁷⁴ GEORGE 1942, 76.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ Uo.

Diana Donald a *Hollands gin* feliratú hordókkal Hollandia Franciaország által történt okkupálására asszociált.¹⁷⁷ Kétségtelen, hogy Donald megállapítása helytálló, azonban én felvetnék egy másik lehetőséget a gines hordók értelmezésének tekintetében. Figyelmet érdemel az ábrázolás kapcsán a gin Nagy-Britanniában betöltött korabeli szerepe. Az alkoholtartalmú ital - árából kifolyólag - igen nagy népszerűségnek örvendett az alsó néprétegek körében. Csakhogy, ez igen negatív hatásokkal járt, ugyanis a 18. században társadalmi problémák - gyermekek elhanyagolása, erőszak - okozójaként tekintettek a túlzott fogyasztására.¹⁷⁸ Mivel a Francia Köztársaság női szörnyetege a gines hordón trónol, ezáltal utalhatott akár arra is a művész, hogy az új uralkodó nem Istentől kapja a hatalmát, hanem a néptől. Cruikshank az alsó néprétegeket mindenképp negatív kontextusban ábrázolta, mivel - mint említettem - a gin túlzott fogyasztása társadalmi problémákat szült.¹⁷⁹

19. ábra: Kép forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Y-10-2-e
(Letöltés ideje: 2024.06.03.)

Utolsó képi forrásként *A polgár Don Quijote a francia alapelvek bajnokává lesz* című nyomat következik. A karikatúrát James Sayers alkotta és 1794. március 17-én publikálták.¹⁸⁰

Az ábrázolt személy Stanhope, aki bal keze és lába segítségével feldönt egy széken ülő püspököt, miközben pedig egy *filozófia, ateizmus, rablás, gyilkosság* feliratú papírt helyez egy oltárra. Az oltár oldalán vérpad és egy fejsze rajzolódik ki, amelyek fölött a *Liberté* felirat

¹⁷⁷ DONALD 1996, 169.

¹⁷⁸ HITCHCOCK & MCCLURE 2020, 198.

¹⁷⁹ A karikatúrából úgy tűnhet, hogy Cruikshank magánemberként megvetette az alkoholt, valójában viszont ennek éppen az ellenkezője igaz. Életének vége felé egyre romlott az állapota a túlzott alkoholfogyasztás okán. 1811. Áprilisában történt halála is egy ivóverseny után történt. BRYANT 2011, 46.; BRYANT & HENEAGE 1994, 51-52.

¹⁸⁰ GEORGE 1942, 83.

olvasható. A földön egy kehely és egy kereszt látható. Az oltáron majomfejű, katonának öltözött francia áll, aki egyik lábát egy koponyára helyezi, míg bal kezében fejszét tart.¹⁸¹

Foxot gyakran ábrázolták majomként a nyomatokon,¹⁸² ezért nem zárnam ki annak lehetőségét, hogy valójában Foxot ábrázolják a majomfejű szörnyként. Ettől függetlenül számunkra fontosabb a fejsze motívuma. Több karikatúrában is - ahogy a 14. ábránál megemlítettem - a király kivégzésének egyik jelképe a fejsze, ebből kifolyólag valószínűsíthető, hogy Sayers az imént vizsgált nyomaton is ezt szimbolizálja. Az oltáron található koponya pedig jelképezheti valamelyik uralkodót (nagy eséllyel XVI. Lajost, azonban III. Györgyre is utalhatott). Az oltárra helyezett ateizmus és filozófia, illetve a király meggyilkolásának jelképe szorosan összekapcsolódik. Hasonlóan az előző (18. ábra) képi forráshoz, az Anglikán Egyházra történő utalások révén (kehely, püspök), úgy is tűnhetne, mintha Stanhope csak az anglikanizmus ellen harcolna. Ettől függetlenül, Stanhope a „francia elvek bajnoka”, és mivel ekkoriban a deizmus uralkodik Franciaországban, így nem csak az Anglikán Egyház, hanem a teljes keresztény világkép ellen harcol. Ennek okán, Stanhope számára az isteni jogalap is abszurd, ezáltal támogatja III. György kivégzését is.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² HOWE 2019, 3.

Konklúzió

Eredeti hipotézisem, - hogy minden olyan karikatúrán, ahol megjelenik az Anglikán Egyház elpusztítása, ott automatikusan, a vallásfelekezet elvetésének mellékhatásaként, reprezentálták valamely korabeli uralkodó kivégzését - csak részben állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy az általam vizsgált tizenkilenc képi forrás esetében, tizenegy igazolta hipotézisemet. Ugyanakkor, fontos megemlíteni, hogy két karikatúrán (7. és 15. ábra) csak az uralkodó meggyilkolását ábrázolták, de nem volt az Anglikán Egyház elvetésére történő utalás. Egyes képi forrásokon pedig a köztársaságpártiság, vagy más szóval a monarchia ellenesség vezetett az uralkodó kivégzéséhez és az Anglikán Egyház elpusztításához (5. és 14. ábra). Kulcsfontosságú megállapítás, hogy 1793-as évtől készült karikatúrák többségénél (kivételek a 14. ábra) már az egész keresztény vallás elpusztítására utalnak, nem kizárólag csak az anglikanizmus megsemmisítésére.

Az antiszemitizmus kérdésére is szükséges kitérni röviden. Mindenképp negatív fényben tüntették fel a zsidókat az általam vizsgált nyomatokon (1. 2. és 14. ábra), viszont a 2. ábrán inkább a disszidentekre akartak rossz fényt vetni azzal, hogy még a zsidók számára is támogathatók a nézeteik.

Néhány korabeli teológus módszere – hogy ti. a Szentháromság-tagadókat és deistákat az ateista elnevezéssel illették – számos karikatúrán alkalmazott módszer volt. Két képi forráson közvetlenül is megtörtént az egybemosás (3. 4. 12. ábra). Ennek ellenére, egyes nyomatokon Joseph Priestley-t csak közvetett módon bélyegezték ateistának. Ezekon Priestley nem ateista, viszont munkássága az ateizmus terjedését segíti elő (1. 5. ábra). Fontos fordulóponthoz, hogy az 1793-as évtől már a francia köztársaságpárti deistákat bélyegzik sokszor ateistaként.

A néptömeg (csőcselék) ábrázolására is érdemes kitérni. Három általam vizsgált karikatúrán (2. 5. 7. 18. ábra) jelent meg a köznép, de ezek közül mindegyiken negatív kontextusban, mint befolyásolható és monarchia-ellenes csőcselék. Tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált karikatúrákon az alsóbb néprétegek tömegét mindenképp pejoratív jelenséggé ábrázolták.

A jelképek terén kettőt emelnék ki, a patkányokat (1. és 3. ábra) és a kígyókat. A patkányok a betegségek hordozói, amelyek terjesztik a „társadalmi” fertőzéseket. A kígyók tekintetében azonban kicsit bonyolultabb a kép, ugyanis lehettek egyszerre a bűn, az okosság és az eretnesség jelképei is. Véleményem szerint, az általam vizsgált nyomatokon (2. és 19. ábra) a bűnt és az eretniséget szimbolizálták.

Hunt a következőket írta - a historiográfiában is bemutatott - művében: „A brit történelmi ikonográfia az 1792-es év végétől kezdve egyre jobban visszaszorulóban volt, és helyette a francia alapelvekre, »francia szellemre« és sans-culotte-okra kezdtek el hivatkozni a karikatúrákban.”¹⁸³ Kiegészíteném Hunt megállapítását azzal a ténnyel, hogy amikor az 1792. év végén kezdett kikopni a brit történelmi ikonográfia, akkor már nem I. Károly, III.

¹⁸³ HUNT 2003, 119.

György, vagy esetleg III. Gusztáv svéd király voltak a királygyilkosok áldozatai, hanem XVI. Lajos francia király kivégzését is reprezentálták egyes nyomatokon. Viszont, említhetnek néhány kivételt (14. 18. 19. ábra) amely karikatúrán még mindig III. György kivégzésének tervére (is) utalhattak a karikaturisták. Mint már említettem, 1792-es év végétől már nem az Anglikán Egyház megsemmisítésének hatásait látjuk a képi forrásokon, hanem az egyetemes keresztény vallás megszűnésének következményeit.

Források

1. ábra: <https://collections.britishart.yale.edu/catalog/tms:42223> (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
2. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-5916 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
3. ábra: <https://picryl.com/media/sedition-and-atheism-defeated-bm-186808085923-950439> (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
4. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-501 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
5. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Y-10-129 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
6. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6083 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
7. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6086 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
8. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-538 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
9. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6183 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
10. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6222 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
11. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6238 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
12. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-2-7 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
13. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_J-4-50 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
14. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6273 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
15. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6277 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
16. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1851-0901-658 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
17. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6320 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
18. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6336 (Letöltés ideje: 2024.06.04.)
19. ábra: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Y-10-2-e (Letöltés ideje: 2024.06.04.)

Felhasznált irodalom

Atherton, M. Herbert: The "Mob" in Eighteenth-Century English Caricature. *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 12, No. 1. 1978, 47-58.

Baker, James: *The Business of Satirical Prints in Late-Georgian England*. Springer International Publishing, 2017.

- Bryant, Mark, & Heneage, Simon: Dictionary of British Cartoonists and Caricaturists: 1730-1980. Taylor & Francis, 1994.
- Bryant, Mark: The world's greatest war cartoonists and caricaturists, 1792-1945. Grub Street, 2011.
- Burdett, Sarah: The Arms-Bearing Woman and British Theatre in the Age of Revolution, 1789-1815. Springer International Publishing, 2023.
- Clark, J. C. D.: English Society, 1660-1832: Religion, Ideology and Politics During the Ancien Régime. Cambridge University Press, 2000.
- Cuno, James: French caricature and the French Revolution, 1789-1799. Grunwald Center For The Graphic Arts, 1989.
- Donald, Diana: The Age of Caricature: Satirical Prints in the Reign of George III. Yale University Press, 1996.
- Earl, Wilbur Morse: A mi unitárius örökségünk. Unitárius Sajtó és Iratterjesztő Bizottság, 1938.
- Fitzpatrick, Martin: Priestley Caricatured. In: A. Truman Schawartz & John G. McEvoy (ed): Motion Toward Perfection: The Achievement of Joseph Priestley. Skinner House Books, 1990.
- Frame, Paul: Liberty's Apostle - Richard Price, His Life and Times. University of Wales Press, 2015.
- Furet, Francois: A francia forradalom története, 1770-1815. Osiris Tankönyvek, 1996.
- Gapp, Marjoire: Priestley's Nose. In: Rosner & Bowden: Joseph Priestley Radical Thinker. Chemical Heritage Foundation, 2005.
- George, Dorothy M.: Catalogue of prints and drawings in the British Museum: Division I. Political and personal satires. Vol, VI. 1938.
- George, Dorothy M.: Catalogue of prints and drawings in the British Museum: Division I. Political and personal satires. Vol, VII. 1942.
- Gibbs William, Friedrich: Joseph Priestley: Revolutions of the Eighteenth Century. Doubleday, 1967,
- Glynatsi, Katherine: James Gillray: His views on the French Revolution and his contribution to the «Anti-Jacobin» newspaper. Panteion University, 2018.
- Grogan, Claire (ed): Rights of Men. Broadview Press, 2011.
- Hahner Péter: A régi rend alkonya: Egyetemes történet 1648-1815. Kronosz Könyvkiadó Kft, 2021.

Hayes, John T: Rowlandson; watercolours and drawings. Phaidon, 1972.

Haywood, Ian: Romanticism and Caricature. Cambridge University Press, 2013.

Haywood, Ian: The Spectropolitics of Romantic Infidelism: Cruikshank, Paine, and The Age of Reason. In: Romanticism and Victorianism on the Net. No. 54, May 2009, URL: <https://www.erudit.org/fr/revues/ravon/2009-n54-ravon3401/038758ar/> (Letöltés ideje: 2024.06.05.)

Hill, Draper: Mr. Gillray, the caricaturist, a biography. Phaidon Press, 1965.

Hitchcock, David & McClure, Julia: The Routledge History of Poverty, C.1450–1800. Taylor & Francis, 2020.

Howe, N. G.: Statesmen of Caricature: The Great Rivalry of Fox and Pitt the Younger in the Age of the Political Cartoon. Bloomsbury Publishing, 2019.

Hunt, L. Tamara: Defining John Bull: Political Caricature and National Identity in Late Georgian England. Taylor & Francis, 2003.

Johnston, R. Kenneth: Unusual Suspects: Pitt's Reign of Alarm and the Lost Generation of the 1790s. OUP Oxford, 2013.

Kamc-Lane: Világirodalmi Lexikon. Akadémia Kiadó, 1979.

Karhapää, Henna Veera: Graphic satire and the rise and fall of the First British Empire: political prints from the Seven Years' War to the Treaty of Paris, c. 1756-1783 (diss.). University of Glasglow, 2016.

Kelly, Linda: Richard Brinsley Sheridan: A Life. Faber & Faber, 2012.

Kontler László: Az állam rejtelvei: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Atlantisz Könyvkiadó, 1997.

Kontler László: Társadalom, politika, történelem: szellemi légkör Angliában az 1770-80-as években. In: Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz Kiadó, 1990.

Lahikainen, Amanda: Money and Materiality in the Golden Age of Graphic Satire. University of Delaware Press, 2022.

Leith, A. James: The terror: Adding the Cultural Dimension. In: Symbols, Myths and Images of the French Revolution. Canadian Plains Research Center, 1988.

Lock, F.P.: Burke's Reflections on the Revolution in France. Taylor & Francis, 2013.

Mezey Barna – Szenté Zoltán: Európai alkotmány-és parlamentarizmus történet. Osiris Kiadó, 2003.

Moore, Thomas: Memoirs of the life of the Right Honorable Richard Brinsley Sheridan. Longman, 1825.

Moore, John Richard: *Representations of France and the French in English Satirical Prints, c. 1740-1832*. (diss.) University of York, 2011.

Morgan, David: *The Crown and the Crowd: Sublimations of Monarchy in Georgian Satirical Prints*. *European Comic Art*, Vol. 1, No. 1, 2008. 63-87.

Munck, Thomas: *Conflict and Enlightenment. Print and Political Culture in Europe, 1635-1795*. University of Glasgow, 2019.

Paine, Thomas: *Age of Reason*. H. D. Symonds, 1795.

Paulson, Ronald: *Representations of revolution, 1789-1820*. Yale University Press, 1983.

Paulson, Ronald: *The Severed Head: The Impact of French Revolutionary Caricatures on England*. In: James Cuno(ed): *French caricature and the French Revolution, 1789-1799*. Grunwald Center For The Graphic Arts, 1989.

Philp, Mark: *Reforming Ideas in Britain: Politics and Language in the Shadow of the French Revolution, 1789-1815*. Cambridge University Press, 2014.

Poole, Steven: *The Politics of Regicide in England, 1760-1850: Troublesome Subjects*. Manchester University Press, 2000.

Reeves, Bryant James: *Godless Fictions in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, 2020.

Robinson, Nicholas: *Edmund Burke: A Life in Caricature*. Yale University Press, 1996.

Ruderman, David: *Jewish Enlightenment in an English Key: Anglo-Jewry's Construction of Modern Jewish Thought*. Princeton University Press, 2018.

Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig*. Kronosz Kiadó, 2021.

Seed, John: *Dissenting histories: religious division and the politics of memory in eighteenth-century England*. Edinburgh University Press, 2008.

Sheps, Arthur: *Sedition, Vice, and Atheism: The Limits of Toleration and the Orthodox Attack on Rational Religion in Late Eighteenth-Century England*. In: Pat Rogers & Regina Helwit: *Orthodoxy and Heresy in eighteenth-century society*. Bucknell University Press, 2002.

Spears, Robert: *Memoirs of the late Reverend Theophilus Lindsey*. Williams and Norgate, 1873.

Spence, Keith: *The Companion Guide to Kent and Sussex*. Companion Guides, 1999.

Taylor, David Francis: *The Politics of Parody: A Literary History of Caricature, 1760-1830*. Yale University Press, 2018.

Taylor, David Francis: The practice of caricature in 18th-century Britain. Literature Compass, Vol 14, Iss 5. 2017. <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdfdirect/10.1111/lic3.12383> (Letöltés ideje: 2024.02.02.)

Thomas, Sophie: Romanticism and Visuality: Fragments, History, Spectacle. Taylor & Francis, 2007.

Török Tamás: Unitáriusok. Vallomások és emlékezések. Magyarországi Unitárius Egyház, 1992.

Tullett, William: Smell in Eighteenth-Century England. OUP Oxford, 2019.

Wachenheim, Pierre: Early Dutch emblems and French visual satire: Transfers of models across the eighteenth century. In: Todd Porterfield (ed): The Efflorescence of Caricature, 1759-1838. Taylor & Francis, 2017.

Walker, Peter: A Free and Protestant People?: The Campaign for the Repeal of the Test and Corporation Acts, 1786-1828. University of Oxford, 2010.

Wigelsworth, R. Jeffrey: Deism in Enlightenment England. Manchester University Press, 2019.

Wright, Thomas: Caricature History of the Georges. Chatto and Windus, 1876.

Zádor Anna és Genthon István (főszerk): Művészeti lexikon. Akadémia Kiadó, 1966.

Internetes hivatkozások

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG172431> (Letöltés ideje: 2024.06.05.)

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG165694> (Letöltés ideje: 2024.06.05.)